

12. Teorie fonologických protikladů (Kopecký Kamil, Mgr. Ph.D.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Cíle kapitoly

Cílem kapitoly je představit studujícím teorii fonologických protikladů N. S. Trubeckého, který je považován za zakladatele fonologie.



Průvodce studiem

V této kapitole se seznámíte s teorií fonologických protikladů a systémem fonologických korelací. Teorii lze aplikovat i na český hláskový systém (konsonantický i vokální).



Základní terminologie

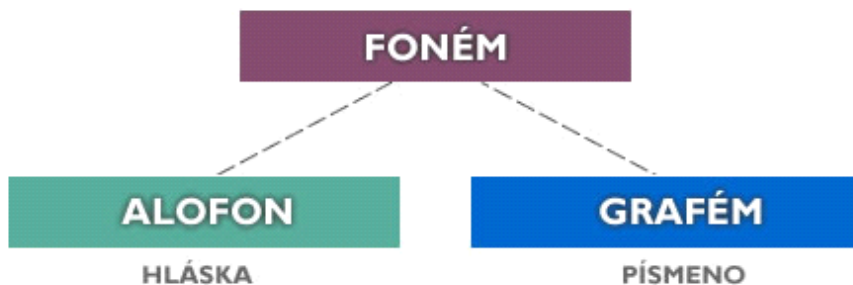
Foném, morfonologie, korelace, disjunkce, privativní, ekvipolentní a graduální opozice, archifoném.



12.1 N. S. Trubeckoj a jeho vliv na rozvoj fonologie ↑

Za zakladatele fonologie jako vědy je považován ruský lingvista Nikolaj Sergejevič Trubeckoj, který navázal na řadu koncepcí formulovaných např. J. Baudouinem de Courtenay, F. de Saussurem a dalšími. Trubeckoj se ve svém díle zaměřil pod vlivem R. Jakobsona na zvukové složky lidské řeči a na základní jednotku foném, ve které spojuje zvuk a význam. Podle Trubeckého je tedy **foném nejmenší jednotka jazyka, schopná rozlišovat slovní význam** (sama o sobě jej nenes). Na koncepci fonému pak navazuje **systém fonologických korelací**, které zpochybňují tehdejší pojetí fonému jako „nedělitelného atomu“. Podle Trubeckého je třeba v rámci fonologie zkoumat ne hlásky, ale fonémy, hlásky jsou pouhými realizacemi fonému.

Vztah mezi fonémem a jeho realizacemi



V další etapě svého zkoumání Trubeckoj vytváří koncepci tzv. **morfonologie**, což je jazykovědná oblast, která spojuje fonologii a morfologii. Morfonologie se zaměřuje na fungování fonematických alternací uvnitř slovních jednotek, tedy jak se hlásky podílejí na výstavbě vyšších jednotek slova (např. v rámci kořenu slova).

Příklady: *ruka/ručka, noha/nožka, dcera/dceři, otevřít/otvírat* apod.

12.2 Teorie fonologických protikladů ↑

Základním a nejdůležitějším Trubeckého spisem jsou Základy fonologie (Grundzüge der Phonologie, 1939), které vyšly rok po autorově smrti. Ty obsahují koncepci **teorie fonologických protikladů a jejich neutralizací**.

Mezi fonémy existují 2 základní vztahy:

- a. **disjunkce** - vztah, ve kterém 2 hlásky netvoří korelativní dvojici, tedy nemají žádný společný rys (a x u, p x l, m x s),
- b. **korelace** - vztah, ve kterém existuje 2 či více hlásek, které mají nějaký společný rys a něčím se liší (jeden ze členů dvojice je příznakový, druhý je nepříznakový).
Příklady: p x b, t x d, s x z, š x ž.

Korelace se uvnitř systému dělí na tři základní skupiny:

1. Privativní opozice

U privativních opozic se 2 členy uvnitř dvojice liší pouze 1 distinktivním rysem. Tím rysem může být např. znělost. Příkladem takového protikladu jsou např. hlásky P, B. Ty mají všechno společné (místo tvoření, způsob tvoření, artikulační orgán, akustický signál), liší se pouze tím, že P je neznělé a B znělé, proto tvoří privativní opozici. Zjednodušeně lze říci, že např. v tabulce českých souhlásek jsou privativní opozice s rysem znělost/neznělost vždy uvnitř jednoho políčka s párovými hláskami.

2. Ekvivalentní opozice

U ekvivalentní opozice existuje uvnitř protikladných prvků více než 1 distinktivní rys. Liší se tedy více vlastnostmi, některé však mají společné. Příkladem je kombinace F a K, či P a K.

3. Graduální opozice

U graduální opozice roste intenzita určitého příznaku. V češtině je graduální opozice zastoupena opozicí A - E - I, ve které roste stupeň otevřenosti hlásky. V praxi jde o to, že existují 3 hlásky, které mají stejnou vlastnost, která je u nich zastoupena různě intenzivně. Proto ji nalezneme u vokálů, ve které hlásky vytvářejí tzv. ternární opozice (jsou v protikladu 3 hlásky).

Pokud jde o vztah fonémů k celému systému, rozlišuje Trubeckoj opozice:

- a. jednorozměrné - základ, který je oběma fonémům společný, se nevyskytuje u dalších,
- b. vícerozměrné - společný základ se vyskytuje u více než dvou fonémů,
- c. proporciální - vztah mezi dvěma fonémy se opakuje i u jiných dvojic,
- d. izolované - vztah mezi dvěma fonémy se jinde neopakuje.

Pokud jde o rozsah jejich rozlišovacích schopností v systému, rozlišuje Trubeckoj opozice:

- a. konstatní (dva fonémy rozlišují význam slov ve všech možných kontextech)
- b. neutralizované (dva fonémy rozlišují význam slov jen v některých kontextech, jinak se chovají jako by šlo o kombinatorní varianty jednoho fonému, tj. vyskytují se v různých kontextech. Např. led x let) Neutralizace znamená zrušení fonologického protikladu v určitých kontextech (viz předchozí výklad).

Důležitým termínem, se kterým Trubeckoj pracuje, je **archifoném**. Archifoném je souhrn distinktivních rysů společných dvěma fonémům, v pozici neutralizace reprezentuje jeden z obou členů opozice její archifoném.

Otázky k zamyšlení

Uveďte příklady privativních a ekvivalentních fonologických opozic (v systému konsonantů).



Seznam použité literatury:

KRČMOVÁ, M. Fonetika a fonologie.
<http://is.muni.cz/elportal/estud/ff/js08/fonetika/ucebnice/ch05s02s02.html>.

ŠIŠKA, Z. *Fonetika a fonologie*. Olomouc: VUP, 2005.

Online:

